

РОЛЬ ЦЕРКВИ ТА КАНОНІЧНОГО ПРАВА У РЕГУЛЮВАННІ ОПІКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ФЕОДАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ (X–XV ст.)

Досліджено вплив Церкви та канонічного права на становлення інституту опіки в українському феодальному суспільстві. Проаналізовано джерела канонічного і світського права, які регулювали опікунські відносини, їхній вплив на встановлення опіки представникам різних суспільних верств. Вказано на об'єктивні причини взаємодії світської та релігійної влади щодо встановлення, припинення опіки і нагляду за нею. З'ясовано позитивні сторони втручання Церкви в опікунські процеси.

Ключові слова: опіка, Церква, дитина, сирота, хрещені батьки.

Постановка проблеми. Проблема належної опіки за сиротами тією чи іншою мірою турбувала будь-яке суспільство впродовж усього історичного розвитку. Українське феодальне суспільство також звертало увагу на потребу забезпечення прав сиріт, що відобразалося у правових джерелах того часу. Зважаючи на недосконалість правового регулювання опікунських відносин в українських феодальних державах (Київській Русі, Галицько-Волинському князівстві та Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському до XVI ст.), Церква сприяла організації опіки шляхом і впровадження канонічного права, і поширення християнських морально-етичних учень.

Стан дослідження. Питання впливу Церкви та канонічного права на регулювання опіки в українському феодальному суспільстві має значну історіографію. Найбільш пізнавальними, з нашого погляду, є праці В. С. Кульчицького [4], О. І. Карпенка [2], Я. Н. Щапова [19–21], М. О. Ошаніна [10], Н. С. Нижника [9] та ін.

Мета статті – провести ретельний аналіз світських і канонічних правових джерел у частині регулювання опікунських відносин; дослідити вплив канонічного права на організацію опіки та ступінь імплементації його в державне право; визначити роль і місце Церкви у встановленні, контролі та припиненні опіки в українському феодальному суспільстві стосовно різних суспільних верств; розглянути повноваження церковних сановників, які слідкували за провадженням опіки; з'ясувати юрисдикцію хрещених батьків у встановленні опіки та дати об'єктивну оцінку ролі Церкви в процесі забезпечення опіки в українському феодальному суспільстві (X–XV ст.).

Виклад основних положень. Особливу роль у формуванні правової системи Київської Русі відіграла християнська релігія, яку впроваджувала Церква. Вже у XII–XIII ст. на Русі йшла велика робота з адаптації та опрацювання збірників церковного права, що безперечно свідчить про намагання використати правову спадщину Візантії, але перейняти її не цілком, у вигляді системи, а лише в тому обсязі і в тих формах, які були актуальними для Русі, виходячи з внутрішніх потреб розвитку її суспільства та держави [19, с. 11]. Церква починає втручатись у регулювання інституту шлюбу, розлучення, опіки та піклування, статусу членів сім'ї, майнових прав членів сім'ї, тобто у ті сфери життєдіяльності, які найменш урегульовані державою і, як правило, тісно пов'язані з релігією.

Як зазначає Я. Н. Щапов, для Русі характерне значне поширення церковної юрисдикції, котра охоплювала суттєвий спектр суспільних відносин. Він передбачав, зокрема, і право суду над окремими групами людей, не лише кліриками і церковниками, але і представниками окремих професій ранньофеодального суспільства [19, с. 253]. Очевидним є і той факт, що юрисдикція Церкви поширювалась паралельно з рівнем сприйняття нової релігії та рівнем підтримки її з боку держави, адже конкурувати церковним канонам доводилось із звичаєвим правом.

Ще в 996 році князь Володимир Великий доручає піклування і нагляд за сиротами, убогими та подорожніми представникам духовенства [8, с. 6]. Причому турбота про дітей-сиріт з боку князя не обмежувалася покладанням цих обов'язків на Церкву. Великий князь Ярослав заснував сирітське училище, в якому «призиревал» і навчав на своєму утриманні 300 юнаків [2, с. 31]. Сама опіка, турбота про сиріт здійснювалась за релігійним, моральним покликанням, розглядалась як «богоугодна акція», про що свідчить приказка того часу: «Не постись, не молись, а призри сироту» [10, с. 2]. Саме такого ставлення до нужденних вимагали, як бачимо, світська та церковна влада.

З XI ст. Церква починає активно перебирати на себе повноваження щодо регулювання суспільних відносин у сфері опіки. Цей процес відбувався шляхом запозичення окремих норм візантійського права, вивчення та сприйняття цілої низки правових джерел як світського, так і церковного походження.

Найбільший вплив та поширення на території Київської Русі мали Номоканон (у Київській Русі перекладений і став основою т. зв. Кормчих книг), Прохірон, кодекс Еклога (збірка законодавства), Кодекс Юстиніана. Зустрічаємо і посилання на Мойсееве право, яке засновувалось на Святому Письмі. Для древнього руського церковного

права раннього періоду (XI–XII ст.) характерний тісний зв'язок з нормами княжого, світського права.

Кормчі книги поширювалися територією Русі (від Галицької до Володимиро-Суздальської Русі) з другої половини XI ст. [19, с. 245–246]. В них чітко закріплювалась юрисдикція Церкви. Зокрема, в архетип Синодально-Волинської групи включені ті, «хто в кліросі», причому в переліку значаться діти священника і диякона [20, с. 101]. За принципами феодального права, на таких дітей світська влада зі своїми законами вже не поширювалась. У разі потреби встановлення опіки дітям священників і дияконів цим безпосередньо займалася Церква. Але цікавим є той факт, що встановлення опіки регулювалося нормами Еклоги, тобто кодексом світського походження, який розмежовував юрисдикцію церковної та світської влади. За ним, якщо опіку здійснює церковна установа, то на неї відповідно покладається обов'язок збереження майна померлого [6, с. 92]. Можемо зробити припущення, що Церква намагалася поєднувати норми світської влади та свої внутрішні канони.

Неможливо встановити, якою мірою Мойсееве право мало вплив на регулювання опікунських правовідносин і чи взагалі такий вплив був, але незаперечним є той факт, що воно було невід'ємною частиною християнської релігії і разом з нею привнесене в Київську Русь. За Мойсеевим правом, юридичний статус дітей у домі батьків визначався як стан вільних особистостей, залежність яких від інших осіб обмежувалась лише необхідними умовами керівництва та покровительства [5, с. 27]. Очевидно, такий статус могли мали діти з привілейованих станів, оскільки дитині у феодальному суспільстві властивий високий ступінь безправ'я.

Важко встановити міру впливу церковного права на норми Руської Правди, адже, як справедливо зазначає Н.С. Нижник, у Руській Правді відсутні згадки про виховання дітей-сиріт, про роль церковної влади в опіці малолітніх [9, с. 71].

Але точно відомо, що в Уставах князів Володимира та Ярослава проводиться санкціонування застосування норм церковного законодавства та встановлюється обсяг юрисдикції Церкви. Устави також спрямовані на боротьбу з язичництвом у шлюбно-сімейних стосунках. Беззаперечним є і те, що в цих документах ми не знаходимо норм регулювання питань опіки. Немає їх ні у Львівській, ні у Волинській редакції Кормчих книг [21, с. 59–69].

Оцінюючи наведений факт, вважаємо, що найбільш доцільним буде розгляд особливостей співіснування церковної та світської влади у Візантії, яка мала місце і в Київській Русі. Відповідно до візантійсь-

кого традиційного способу співіснування монарха та Церкви, на Русі склалась така система, за якої князь був покровителем Церкви [15, с. 153]. Норми Руської Правди, які регулювали питання опіки, не суперечили морально-етичним засадам християнської віри і тому цілком влаштували Церкву.

Для розуміння ролі Церкви в українському феодальному суспільстві загалом та щодо опіки зокрема цікавим є трактат «Правило про церковних людей» (XIII ст.), який містить перелік благочинних справ, що вимагають зусиль Церкви: «...нищих кормление и чад мног, странным прилежание, сиротам и убогим промышление, вдовам пособие, девицам потребы, обидным заступление...» [20, с. 105]. Тобто Церква, відповідно до християнських морально-етичних канонів, що почали впроваджуватись у життя і суспільну свідомість, намагається закріплювати турботливе ставлення з боку суспільства до малозабезпечених верств та осиротілої дитини зокрема.

Особливу позицію Церква зайняла стосовно жінок, які після смерті чоловіка втрачали свого опікуна, і тому рекомендувала дбайливо до них ставитись. Часто заповідач спеціально прописував у заповіті «передачу» дружини під опіку близького родича по чоловічій лінії чи духовного сановника [14, с. 99]. У Повісті врем'яних літ знаходимо згадку про те, як князь Володимир після вбивства брата Ярополка почав жити з його дружиною, котра була вагітною від Ярополка. Вона народила сина Святополка, який після смерті свого вітчима Володимира зійшов на престол [13, с. 58]. Тобто ще до хрещення Русі вдовиця та її дитина підпадають не лише під опіку, а знаходяться у повній залежності (аж до примусового одруження) від ближчого родича. Це, вірогідно, обумовлювалось язичницькими поглядами на сім'ю, в якій допускалась полігамія. Причому дружина з дітьми не обов'язково переходила до найближчого родича. У 1022 році тмутороканський князь Мстислав перед битвою з касозьким князем Редедою отримав від нього пропозицію не губити власні війська, а вирішити конфлікт, поборовшись самим. Переможцю діставалось не лише майно і земля переможеного, а також його жінка та діти [13, с. 89]. Християнська релігія на той час вже активно почала поширюватись у Київській Русі і підтримувала лише моногамну сім'ю. Як свідчить Повість, Мстислав під час битви молився Пречистій Богородиці, обіцяючи збудувати храм у разі перемоги [13, с. 89]. Тож припускаємо, що він був охрещений і після перемоги забрав дружину та дітей князя Редеди. Гадаємо, в такому разі князь мав опікуватися ними, бо будь-які інші дії суперечили уявленням Церкви про сім'ю. Ст. 9 Устава князя Ярослава Володимировича проголошує укладення другого шлюбу без розірвання першого недійс-

ним; чоловік у такому випадку повинен продовжувати жити з першою дружиною, а друга передавалась під опіку Церкви [11, с. 196].

Якщо ж удається до Руської Правди, то за її нормами вдова могла сама ставати опікуном, причому з досить широким спектром прав. Вона мала право залишатися пожиттєво на господарстві покійного чоловіка (очевидно, з молодшим сином, оскільки, за законом, саме він успадковує батьківський двір), не зважаючи на протести її дітей, право вільно розпоряджатися своїм майном (визначити, кому воно перейде у спадок) [15, с. 119–120]. Ці права давали змогу вдові повноцінно опікуватись дітьми, маючи відповідні гарантії свого добробуту в старості. Треба ж зважати і на зворотній зв'язок матері з дітьми, коли вже вони піклуватимуться про неї в старості, отримавши при цьому її майно. То був своєрідний стимул, заохочення, адже матір мала змогу заповісти власне майно тому з дітей, хто краще за нею доглядав. У контексті цього підтримуємо думку Л.Ю. Міхеевої про те, що турбота про престарілих, інвалідів і осіб з психічними розладами здійснювалась, як зазвичай, поза правовим регулюванням чи відповідно до норм звичаєвого права [7, с. 258].

Такий різносторонній статус жінки – як опікуваної та опікунки в Київській Русі XI ст. очевидно обумовлений переходом від язичництва до християнства, від звичаєвого права до офіційного, писаного та формально вираженого у Руській Правді права (хоча і ця збірка містила значну кількість норм звичаєвого права).

Відкритим залишається питання ролі Церкви у контролі за процесом здійснення опікуном своїх прав і обов'язків, адже держава ще не створила органів, які б займалися відстеженням таких справ. Руська Правда не згадує, які установи керували справами опіки і чи взагалі такі існували. Як стверджує В. Сергеевич, спочатку турбота про малолітніх дітей є справою сім'ї, а не держави, держава ж лише з плином часу приходиться до розуміння обов'язку опікуватись малолітніми дітьми [17, с. 510]. На нашу думку, до хрещення Русі ці повноваження контролю повністю поклалися на громаду, члени якої відслідковували процес встановлення опіки (були свідками при передачі майна опікунові) та належного виконання опікуном своїх обов'язків. З хрещенням Русі, на думку І. Я. Терлюка, Церква починає керувати справами опіки [18, с. 27], причому не лише в Київській Русі, але і відіграла важливу роль у нагляді за здійсненням опіки у Галицько-Волинському князівстві [4, с. 252].

Ми теж дотримуємося точки зору, що в цей період Церква безпосередньо починає займатися шлюбно-сімейними справами, зокрема й опікою. При цьому не відкидаємо ролі громадських зборів в опікун-

ських справах. Але, з уваги на феодальне розшарування суспільства, під юрисдикцію Церкви не потрапили привілейовані класи, зокрема представники княжих родів. Підтвердженням цього може служити угода Галицько-Волинського князя Романа, підписана із королем Угорщини Андрієм II про допомогу дітям і патронат у разі смерті одного із володарів [3, с. 105]. Фактично опіка над малолітніми княжичами встановлювалась відповідно до звичаєвого монархічного права, яке ґрунтувалося на змішанні династичних родів і оформлювалось у міжнародний договір.

На практиці ж Церква не завжди втручалась у справи опіки. Про це свідчить випадок, описаний у Києво-Печерському Патерику. Друзі Іоанн і Сергій, побачивши в церкві Богонареченій світло сильніше від сонця, духовно побратались. Іоанн, важко захворівши, помер, залишивши сина Захарія, якому було 5 років. Перед смертю він покликав ігумена Никона, через якого заповів майно та малолітнього сина духовному братові своєму – Сергієві, висловивши побажання, коли син змужніє, віддати йому золото і срібло. Коли виповнилось Захарії 15 років, то захотів він забрати свій спадок у опікуна, але той сказав йому, що батько все майно віддав Богові, а йому нічого не заповідав [12, с. 24].

Очевидно батько припускав недобросовісність опікуна (сума спадку була значна – 1000 гривень сріблом і 100 золотом), тому і передав заповіт через духовного сановника, сподіваючись на належний контроль Церкви за самим процесом опіки та спадкування. Патерик не описує, як безпосередньо здійснювалась опіка, але наводить момент припинення опіки і порушення опікуном батьківського заповіту. Роль Церкви у відновленні в правах опікуваного Захарія зводиться до того, що Захарій пропонує присягнути на іконі своєму колишньому опікунові на правдивість його слів про спадок. Сергій намагався присягнути, але не зміг і під тиском «Божого прозріння» віддав усе належне майно Захарієві [12, с. 24].

Отже, як засвідчує цей випадок, Церква не завжди втручалась в опікунські справи, хоча і безпосередньо мала це робити (батько свій заповіт передав через ігумена Никона), але відновити опікуваного в правах допомогла присяга (лжесвідчення перед Богом було дуже важким гріхом), та й навряд чи хтось зважився б на такий крок.

У пізньофеодальних правових джерелах (грамоті 1494 р., даній київським міщанам) зустрічаємо чіткий порядок спадкування та призначення опікуна малолітнім дітям та жінці-удові. Опікунські норми цієї грамоти дуже схожі з аналогічними нормами Руської Правди, за одним винятком: контролювати опікунство мала вже Церква, особливо

те, як опікун розпоряджається майном, описавши попередньо, під час прийняття опіки, все майно опікуваних та своє власне [16, с. 166]. Очевидно, в такий спосіб було простіше відслідковувати прибутки і видатки як опікуна, так і опікуваного. Також, на наше переконання, ця грамота свідчить, що Церква наприкінці XV ст. посідає важливе місце в опікунських справах також і в містах.

Зміцнення домінування впливів Церкви на сім'ю спричинило охоплення нею кумів, яким Церква присвоїла статус хрещених батьків і, прирівнюючи їх до кровних родичів, заборонила шлюби з ними та їхніми нащадками, – подібно, як заборонялися шлюби в межах заснованої на кровній спорідненості родини [1, с. 138]. Не з'ясованим залишається питання про роль хрещених батьків у встановленні опіки для їхніх похресників, адже очевидним є те, що, за задумом Церкви, інститут кумівства вводився для піклування за дітьми в разі, якщо рідні батьки цього зробити не зможуть. Гадаємо, тут присутній певний конфлікт Церкви і держави. Держава через законодавство, а Церква відповідно до своїх канонів намагаються регулювати питання опіки. Задля справедливості вкажемо, що завдяки добросовісному виконанню своїх обов'язків як офіційними опікунами, так і хрещеними батьками (цей інститут зберігся до наших днів) вирає лише сирота.

Висновки. У підсумку можемо констатувати, що основи інституту опіки в Україні були закладені ще за часів Київської Русі і здійснювалися за безпосередньої участі Церкви. Державне правове регулювання опіки доповнювалося канонічними нормами та християнськими морально-етичними вченнями, що, звісно, сприяло захисту прав опікуваного незалежно від його соціального (класового) статусу.

1. Історія української культури: у 5 т. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. / за ред. Я. Д. Ісаєвича. – К.: Наукова думка, 2001. – 848 с.

2. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Ольга Іванівна Карпенко. – К., 2001. – 191 с.

3. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М. Ф. Котляр. – К., 2002. – 348 с.

4. Кульчицький В. Галицько-волинська держава (1199–1349): монографія / В. Кульчицький. – Львів, 2005. – 280 с.

5. Лопухин А. П. Законодательство Моисея / А. П. Лопухин; под. ред. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2005. – 328 с.

6. Милов Л. В. Исследования по истории памятников средневекового права: сб. статей / Л. В. Милов. – М.: Российская энциклопедия, 2009. – 336 с.

7. Михеева Л. Ю. Проблемы правового регулирования отношений в сфере опеки и попечительства: дисс. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 / Л. Ю. Михеева. – М.: РГБ, 2003. – 406 с.
8. Нечаева А. Н. Охрана детей-сирот в России (история и современность) / Анна Николаевна Нечаева. – М.: Дом, 1994. – (Проблемы детства: наука и практика). – 176 с.
9. Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории / Н. С. Нижник. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – 272 с.
10. Ошанин М. О призрении покинутых детей / М. Ошанин. – Ярославль, 1912. – 283 с.
11. Памятники русского права / под ред. С. В. Юшкова. – М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1952. – 288 с.
12. Патерик Києво-Печерський / упор., адаптувала укр. мовою, авт. прим. та дод. І. Жиленко; відп. ред. В.М. Колпаков. – 2-ге вид. – К.: KM Academia, 2001. – 348 с.
13. Повесть врем'яних літ. – Харків: Фоліо, 2008. – 317 с.
14. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.
15. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. – Т. 1. Законодательство Древней Руси. – М.: Юрид. лит., 1984. – 432 с.
16. Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. – К.: Наукова думка, 1989. – 232 с.
17. Сергеевич В. Лекции и исследования по истории русского права / В. Сергеевич. – СПб., 1883. – 630 с.
18. Терлюк І. Я. Держава і право в Україні: сторінки історії / І. Я. Терлюк. – Львів: Сполом, 2008. – 354 с.
19. Шапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. / Я. Н. Шапов. – М.: Наука, 1978. – 270 с.
20. Шапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. / Я. Н. Шапов. – М.: Наука, 1989. – 232 с.
21. Шапов Я. Н. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Я. Н. Шапов. – М.: Наука, 1976. – 240 с.

Рудый Н. Я. Роль Церкви и канонического права в регулировании опеки в украинском феодальном обществе (X–XV вв.)

Исследуется влияние Церкви и канонического права на становление института опеки в украинском феодальном обществе. Анализируются источники канонического и светского права, регулирующие опекунские отношения, их влияние на установление опеки представителям различных общественных слоев. Указываются объективные причины взаимодействия светской и религиозной власти по установлению, прекращению опеки и надзора за ней. Определены положительные стороны вмешательства Церкви в опекунские процессы.

Ключевые слова: опека, Церковь, ребенок, сирота, крестные отцы.

Rudyi N. Y. Role of Church and Canonic Law in the Regulation of Tutelage in Ukrainian-Feudal Society (X-XVc.)

The problem of proper tutelage of orphan worried to a considerable extend any society during all historical development. Ukrainian feudal society also paid attention to the requirements of providing rights of orphans, what were reflected in the legal sources of that time. Taking into consideration imperfection of legal regulation of tutorial relations in Ukrainian feudal states (Kyiv Rus, Galych-Volynsk principality, Lithuanian, Rus and Zhemantiysk principality till XVI c.), the church facilitated the organization of tutelage, enforcing canonic law as well as extending Christian moral-ethic doctrine.

Researching the influence of the Church and canonic law on the formation of the institution of tutelage in Ukrainian feudal society promotes the better understanding of the whole mechanism of tutelage. The resources of canonic and temporal law, which regulated the tutorial relations, their influence on establishing tutelage not only by different social population groups, but also by gender feature are analyzed in the work. The specific examples of establishing the tutelage, where the Church was involved as surveillance institution or the guarantor of the proper fulfillment of tutelage are given. The examples of tutorial relations not under church jurisdiction are also distinguished in the research.

The general conformity of the cooperation between temporal and religious power dealing with the establishment, stopping and supervision of the tutelage are indicated as well as the role and power of the church dignitary, who take care of the fulfillment of the tutelage are considered in the article. Also established the origin of the institution of God parents and their jurisdiction concerning the orphans. The objective factors, which characterized the advantages and disadvantages of religious intervention into the process of assurance of tutelage in Ukrainian feudal society (X-XV c.) are determined in the work.

Key words: *tutelage, church, a child, an orphan, God parents.*

Стаття надійшла 21 квітня 2017 р.

УДК 342.7:1(430)»17/18»(092)

**О. В. Ряшко,
Л. О. Остапенко**

**ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ
В ФІЛОСОФІЇ ГЕГЕЛЯ**

Проаналізовано деякі питання щодо прав і свобод людини в багатоаспектній теоретичній діяльності великого німецького філософа Г.В.Ф. Гегеля. Констатовано, що проблему прав і свобод людини він тісно пов'язував з обов'язками і відповідальністю, суворим дотриманням кожною особою морально-правових норм. Висвітлено глибини і всебічність Гегелевого аналізу діалектики взаємо-